

BA'ZI QUSHLAR NOMLARINING PAYDO BO'LISHI HAQIDA QORAQALPOQ VA QOZOQ ETIOLOGIK MIFLARI

*Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston
bo'limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti
tayanch doktoranti*

KARAKALPAK AND KAZAKH ETIOLOGICAL MYTHS ABOUT THE ORIGIN OF THE NAMES OF SOME BIRDS

*Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna,
basic doctoral student, Karakalpak Research Institute of
Humanities of Karakalpakstan Branch of the Academy of
Sciences of Uzbekistan*

КАРАКАЛПАКСКИЕ И КАЗАХСКИЕ ЭТИОЛОГИЧЕСКИЕ МИФЫ О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАЗВАНИЙ НЕКОТОРЫХ ПТИЦ

*Жуманазарова Гулбадам Досназаровна,
базовый докторант, Каракалпакский научно-
исследовательский институт гуманитарных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики
Узбекистан*

jumanazarova89@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada qozoq va qoraqalpoq xalq miflaridagi ba'zi qushlar nomlarining paydo bo'lish sabablari haqida fikr yuritiladi. Boyo'g'li, ko'kek kabi qushlar haqidagi afsonalar ikki xalq folklorida ham bor. Qoraqalpoq va qozoq xalqining og'zaki adabiyotida qushlar belgisi va unga bog'liq ismlarning paydo bo'lishi to'g'risidagi afsonalar odamlarning o'sha davrlardagi fikrlash tarziga asoslangan. Shuningdek, qoraqalpoq va qozoq xalqlari folkloridagi afsonalarning ahamiyati, o'xshashlik taraflari va mazmun-mohiyati haqida fikrlar ifoda etilgan.

Kalit so'zlar: adabiyot, folklorshunoslik, nazariya, tadqiqotlar, ilmiy meros, uslub.

Abstract: This article discusses the reasons for the emergence of the names of some birds in Kazakh and Karakalpak folk myths. Legends about birds like bayugly and kokek also exist in ancient folklore. In the oral literature of the Karakalpak and Kazakh people, legends about the appearance of the double sign and related names are based on the way of thinking of people of that time. The significance, similarities, and essence of legends in the folklore of the Karakalpak and Kazakh peoples are also discussed.

Key words: literature, folklore, theory, research, scientific heritage, method.

Аннотация: В этой статье рассматриваются причины появления названий некоторых птиц в казахских и каракалпакских народных мифах. Легенды о таких птицах, как баюглы и кокек, существуют также в древнем фольклоре. В устной литературе каракалпаков и казахов легенды о появлении двойного знака и связанных с ним названий основаны на образе мышления людей того времени. Также обсуждаются значение, сходство и суть легенд в фольклоре каракалпаков и казахов.

Ключевые слова: литература, фольклор, теория, исследования, научное наследие, методика.

KIRISH. Qushlarning paydo bo'lishi yoki ularning belgilari haqidagi afsonalarning paydo bolish sabablarini tahlil qilish, odatda, afsona obyektini bolgan jonzoatning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, xulq-atvoriga mos ravishda, shu jonzoat haqidagi kuzatishlar natijasida amalga oshiriladi. Chunki bu davrda tabiat hodisalari va odamlarni o'rab turgan tirik tabiat haqida oqilona fikr yuritilmaganligi sababli ularning ongi, ko'pincha, o'sha davrda mavjud bo'lgan his-tuyg'ular, uyushmalar va amaliy tajribaga tayangan holda fikr yuritardi.

Zag'izg'on haqidagi afsonaga g'oyaviy mazmunan yaqin bo'lgan va qoraqalpoqlar orasida keng tarqalgan afsonalardan biri "Atshok qanday paydo bo'lgan?" afsonasidir. Bu afsonada atshok yakka otliq timsolida uchraydi. Yolg'iz farzand bo'lgani uchun juda erka, o'ynoqi, otasi ish buyursa, quloq solmas yoki ishlarni chala bajarar edi. Bir kuni otliq etik tikib berish uchun etikdo'zni uyiga taklif qiladi. Usta bolaga bir juft etik tikib, bolaga kiydiribdi. Etikchi bolaning ikkinchi tuflisini yamab, dalada qolgan otni eslab, bolaga: "O'g'lim, otimizni bir ko'rib ol!" dedi. Oyog'ida bir etik bilan yana dalaga keldi-da: — Amaki, ot yo'q! - dedi. O'g'lining odatlaridan xabardor bo'lgan ota: — "Ha, oti yo'q bo'lsin-a, oti yo'q bo'lsin!" dedi. O'sha paytda xudoning amri bilan, bolani ikki ayog'i ikki xil qushga aylanib uchib ketibdi. U hamisha "atshok-atshok" degani uchun "Atshok" deb atalgan [1:36-37]. Afsonaning yana bir milliy varianti qozoq folklorida uchraydi.

"Bir avliyo jiyanini eshik oldida o'tlab yurgan otni olib kelishga yuboradi. Bola juda dangasa, eshik oldiga chiqib, qaytib keladi: "Amaki, ot yo'q". Amakisi yana jo'natadi: "Amaki, ot yo'q". Shu gapni uchunchi va to'rtinchi marta aytganidan so'ng: "Oti yo'q, nomsiz ko'kek bo'l", deb qarg'adi, o'shanda bola ko'kekka aylanib, chirqillab uchib ketadi. Inson qiyofosini yoqotgan odam Yaratganning bir jonzoatiga o'xshashi uchun, "Oti yo'q, ko'kek", avvaldan bor bo'lgan sassiq ko'kekka o'xshabdi. Kimdir uni ko'kek deb atasa, yana kimdir esa "oti yo'q, nomsiz ko'kek" deb shaqirar ekan. Qadimgi turkiy tilda"[2:96].

Bu afsonada amaki va jiyan obrazi qoraqalpoqcha variantdagi ota va o'g'il obrazi bilan almashtirilgan bo'lsa-da, asl mazmuni saqlanib qolgan. Har ikki xalq og'zaki adabiyotida qadimgi

odamning totemistik tushunchalari, ya'ni bir narsaning ikkinchi narsaga aylanishi bilan bog'liq mifologik kod odamlarning ijtimoiy hayoti bilan bog'liq ijtimoiy kodga aylangan. Qoraqalpoqlar orasida saksak, bedana kabi qushlar haqida ham rivoyatlar mavjud bo'lib, ularda o'sha davrning ijtimoiy axloqiy tamoyillarini buzganlik uchun jazo sifatida qushlarga aylanib ketish mazmuni mavjud. Masalan, bu afsonalarda sak-sak ikki aka-uka bo'lib, bir-biri bilan tinmay janjallashib yurganligi uchun qushga aylanib, bedana ham otasi, ham ustoz bo'lgan shaxsga hurmatsizlik qilib, obro'sini tushirib yuborgani uchun qushga aylantirilib jazolanadi. Bu afsonalarda ham ularni qushga aylantiruvchi subyekt shaytondir, ya'ni qurbonlar ajdodlarining la'natiga uchrab, shaytonning g'azabiga uchraganlari uchun jazolanadilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Qushlarning kelib chiqishi haqidagi afsonalar siklida ikkita qarama-qarshi "salbiy" va "ijobiy" ko'rinishdagi obrazlardan biri Boyo'g'li obrazidir. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodida bu qush haqida ikki xil rivoyat mavjud bo'lib, ular yuqoridagi ikki xil fikrni ifodalaydi. Ulardan biri boyo'g'lining qanday paydo bo'lganligi haqida hikoya qiladi. Afsonaga ko'ra, qadimda bir boy odam bo'lgan. Boyning bir o'g'il, bir qizi bor edi. Boy o'g'il-qizini kamchilik ko'rsatmay katta qildi. Bolalar va qizlar ulg'aygan sari ota-onasining gapiga quloq solmaslik, o'z bilganidan qolmaydigan odati paydo bo'ldi. Bir kuni boy o'g'li va qizidan qattiq jahli chiqibdi. Shunda yigit-qiz "Vatanimizga boraylik, qushdek uchib ketaylik" deb tush ko'rishdi. Ularning otalari bu "tush"ni eshitib, g'azablanib, "Alloh aytganlaringizni qilsin", deb Xudoga nola qiladi. Otaning nolasini eshitgan Xudo ikkalasini ham qushga aylantirdi. Ota uyga qaytganida bolalari ko'zlari o'tkir, yuzlari xunuk qushlarga aylangan edi. O'shandan beri ular odamlardan qochib, kimsasiz yerlarga, uylarning tomlariga uya qo'yishadi.[3:8-9].

Boyo'g'li, qoraqalpoqlarning, qolaversa, aksariyat turkiy tilli xalqlarning dunyoqarashiga ko'ra, odamlarga baxtsizlik keltiruvchi qushlar sifatida tanilgan. Qoraqalpoqlar boyo'g'lining chaqirig'ini o'lim yoki katta baxtsizlik deb talqin qilib, ularni o'zlari qurgan joylaridan quvib chiqarar edilar. Bu bugungi kunda qoraqalpoqlar genezisida o'z o'rniga egaligi qadimiy turkiylarda bu qushni zulmat, o'lim olami bilan bog'laganligidan bo'lsa

kerak. Shuningdek, boyo'g'li qoraqalpoqlar orasida la'natlangan qush sanalib, uni o'ldirish halokatga olib keladi, degan qarashlar mavjud. Uning la'natlangan qush sifatida qiyofalanishi hozirgi Sibir xalqlari, jumladan, turkiy xalqlarning shamanistik tushunchalari bilan bog'liq. Sibir xalqlari folklorida shamanizmga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shamanlarga o'lja hisoblangan hayvonlarni ovlash ta'qiqlanadi. Agar shaman bu tabuni buzsa, uning ruhi o'ldirilgan hayvonlarning ruhlariga dushman bo'lib qoladi va bu shamanni ajalga olib keladi, deb ishoniladi. E.N.Duvakin, Sibir xalqlarining shamanlar haqidagi afsonalarini o'rganar ekan, Semyon Yarotskiy ismli shamanning quyidagi ma'lumotlarini keltiradi: «Кондие – сову убивать нельзя. Сова – это Дямада. Если сову кто убьет, то её надо головой в сторону леса класть и говорить: Я не виноват. Это я не нарочно» [4:40]. Afsona matni boyo'g'lining ukkilar bilan bir qatorda shaman qushlari, ularning yordamchilari bo'lganligini to'liq tasdiqlaydi. Boyo'g'li obrazining donolik timsoli sifatida qoraqalpoq folklorining boshqa nasriy janrlarida paydo bo'lishini Yevropa, Yaqin Sharq va Kichik Osiyo xalqlari bilan madaniy aloqalar natijasida tashqaridan qabul qilingan obraz deb hisoblash mumkin. Chunki, qoraqalpoqlar orasida donishmandlik namunasi sanalgan podshoh Sulaymon haqidagi afsonalarda u o'z hikmati, donoligi bilan bu podshohni ham yenggan siymo sifatida tanilgan. Qoraqalpoqlar orasida boyo'g'li bilan bog'liq bo'lgan yana bir afsona mavjud bo'lib, u nima uchun Yapaloq qush odamlar orasida yomonotliq bo'lganligining sababini tushuntiradi. Afsona "O'zining asl inson qiyofasidan ajralib, taqdir taqozosi bilan qushga aylangan qush" an'anaviy etiologik dastur bilan boshlanadi. Afsonaning qahramonlari Ukki, Yapaloqqush va Boyo'g'lidir. Ularning davrida zolim podshoh hukmronlik qilib, odamlarning suyaklaridan saroy qurishni buyurgan. Shu sababdan har bir oilaning kenja farzandini saroyga olib ketishgan. Ukki amakisidan ayrilishni istamay, ukasi Boyo'g'lini yashirdi. Zolimning noibi Kyrgyi Ukkidan ukasini topshirishni talab qiladi. Ukki rad etadi. Shunda Qirg'iy Yapaloqqushning oldiga chiqadi va unga ko'p boylik va mol-mulk va'da qiladi. Qirg'iyning so'zlariga ishongan Yapaloqqush unga kenja ukasi Boyo'g'lining yashiringan joyini ko'rsatadi va Qirg'iy uni qo'lga oladi. Ana shundan so'ng xalq unga g'azab bilan qaray boshlaydi va Yapaloqqush

sahroda yolg'iz yashashga majbur bo'lib, yolg'iz hayot kechira boshlaydi. Xalq orasida "Japalak ko'rsang otib ol, yovuzlikdan o'zingni tortib ol" degan maqol ana shu voqeadan keyin tug'ilgan. [5:26-27]

Bayo'g'lining qanday paydo bo'lganligi haqidagi qozoq xalq afsonalarida mazmuni qoraqalpoqcha variantga o'xshashligini ko'rishimiz mumkin. Bu afsonada boyning qizining farzandi yo'q, faqat o'g'li bor ekan. "O'lis o'tmishda bir boy bor edi. Lekin farzandi yo'q edi. Xudoga iltijo qilib, mozorlarda tunab, xudodan yolvorib so'rab yetmish yoshga to'lganida o'g'illi bo'lgan. O'g'il yoshligidan hech kimning gapiga quloq solmay, bilganini qilib, yomon odam bo'lib ulg'aydi. Ota-onasi bolasining injiqliklaridan, erka va dangasaligidan, gap uqmasligidan charchab noliydi. Qancha kuyinmasin, boshqa yo'l topa olmay, "Qushga o'xshab qol, uyalarining toshdan bo'lsin" – deb qarg'aydi. Otadan qarg'ish olgan bola "boyo'g'li" degan qushga aylanib qoladi. Shundan xalq orasida "Ota qarg'ishi o'q" degan moqol bor [6:96].

Bu afsonaning ikkinchi variantida bir yovuz boy va uning o'zidan ham battar qattiqqo'ol xotini bor edi. Ularning yolg'iz, kibrli erka va takabbur o'g'illari bo'ladi. Boy qarib, elni boshqara olmay, hokimiyatni o'z o'g'liga topshiribdi. Hukumatni o'z qo'lga olgan o'g'il otasining kuchiga berilib, otasidan ham mug'ombir, ochko'z va shafqatsiz bo'lib qoldi. Boyning o'g'lidan aziyat chekkan kambag'allar, bu qiyinshiliklarga ortiq chidolmasligini aytishadi. Odamlar orasidan yoshi katta bir otaxon chiqib: "Xalqning dardini o'ylamaydigan, faqat o'zini o'ylaydigan xudbin hukmdorning keragi yo'q, yaxshi odam bo'lib, davlatni boshqarmasangiz, qanotli bo'lib qolgaysiz", – deydi. Shundan so'ng boyning o'g'li qushga aylanib, boyning o'g'li deb atalib, bora-bora "boyo'g'li" deb atala boshlaydi. O'sha shafqatsizlikdan to shu kungacha ko'pchilik boyo'g'lini ko'rsa, "Otangda oltmish o'chim bor, onangda ellik o'chim bor", – deya ushirib quvib yuborar ekan. [7:97].

NATIJA. Ikkala xalqdagi boyo'g'li etiologiyasi qush nomining kelib chiqish sabablarini ko'rsatadi. Darhaqiqat, boyo'g'li odamlardan uzoqroqda uya soladi va kunduzi ko'rinmaydi. Kechqurun odamlarning uylari yonidagi terak

shoxlariga yoki ko'cha bo'yidagi daraxtlarga o'tirib, baland ovozda ovoz chiqarsa, odamlar uni yovuzlik xabarchisi sifatida quvib chiqaradilar. Qancha vaqt o'tgan bo'lmasin, insonlarning bunday e'tiqodlari ularning ongida bolalikdan muhrlanib qolgan va shu shaklda keyingi avlodga yetib borishda davom etgan bo'lsa kerak.

Qoraqalpolarda boyo'g'liga oid "boyo'g'li hatlagan" degan gap bor. Bu ibora, ko'pincha, do'stlar orasida hazil sifatida ishlatiladi. Bironing bel og'rig'i bilan kasal bo'lib, ishga, ziyofatga bormasa, ko'pchilikning oldiga chiqmasa, "boyo'g'li tepdi", deyiladi. Shunday qilib, bu og'riqni anglatadi. Chunki qoraqalpolar boyo'g'lini la'natlangan qush sanashgan. Qora uyning tomiga qo'nib, chiyillashsa, o'sha uyda falokat bo'ladi, deb ishonilgan. Qishloqda chiyillashsa, odamlar "yosh bolalar og'riydi, yurtda kasalliklar ko'payadi", deb qo'rqishgan. Bu qush eski uylarda va xarobalarda yashaydi. Shuning uchun ham odamlar yosh bolalarni "boyo'g'li ustingizdan hatlaydi" deb eski uylarga, kulbalarga yuborishmagan. Mollarda bir kasallik bor-ki, ular orqalari tufayli tik turolmaydilar. U davolanmaydi. Agar ot yoki qoramol bo'lsa, so'yish kerak. Eshak bo'lsa, yotgan joyida o'ladi. Xalq bu kasallikni "boyo'g'li ustidan hatlagan" degan ibora bilan taqqoslaydi. [8:30]

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq va qozoq xalqlari og'zaki adabiyotida qush belgilarining paydo bo'lishi va ular bilan bog'liq ismlar haqidagi afsonalar o'sha davrdagi

kishilar tafakkuriga javoban yaratilgan. Har ikki xalqning etiologik miqlari turli ijtimoiy darajadagi kishilarning hayotiy talablari, ularning atrofidagi markazni tan olish haqidagi qarashlari, diniy e'tiqodlari, ijtimoiy munosabatlari, urf-odat va an'analari, albatta, folklor tasavvurining mevasi sanaladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Этшөк. Қарақалпақ фольклоры 77-том «Миф хәм мифлескен әпсаналар». – Нөкис «Илим», 2014. – Б. 36-37.
2. Көкек. Бабалар сөзи 78- том « Қазақ мифтери». – Астана «Фолиант», 2011. – Б. 96.
3. Қарақалпақ халық әпсаналары. Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 2000. – Б. 8-9.
4. Дувакин Е.Н. Шаманские легенды народов Сибири //Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук.– Москва. 2011.
5. Қарақалпақ халық әпсаналары. Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 2000. – Б. 26-27.
6. Байұлы. Бабалар сөзи 78- том « Қазақ мифтери». – Астана «Фолиант», 2011. – Б. 96.
7. Байұлы. Бабалар сөзи 78- том « Қазақ мифтери». – Астана «Фолиант», 2011. – Б. 97.
8. А.Фахратдинов. Мәнили гәплер хәм халық әпсаналары. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1989.

